

Konrad Szocik

Samobójczy terroryzm i wartości święte : Scott Atran o genezie i walce z terroryzmem

Kultura Bezpieczeństwa. Nauka-Praktyka-Refleksje nr 18, 185-205

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SAMOBÓJCZY TERRORYZM I WARTOŚCI
ŚWIĘTE. SCOTT ATRAN O GENEZIE
I WALCE Z TERRORYZMEM

SUICIDE TERRORISM AND SACRED
VALUES. SCOTT ATRAN ON GENESIS
AND FIGHT WITH TERRORISM

KONRAD SZOCIK

Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie

ABSTRACT

Current terrorism is one of the most important problems. It appears that Poland is less threatened by terroristic attacks than Great Britain, France or Germany. However, recent calls to global jihad and terroristic attacks show that it is not possible to exclude any risk of attack.

There are many different interpretations and explanations of terrorism and much less practical solutions. Many theories seem ineffective. This paper shows some significant features of current terrorism, especially suicide terrorism, and potential solutions for anti-terroristic prevention. The author refers to approach of Scott Atran who underlines the role played by the concept of „sacred value” in genesis of terrorism, as well as a significance of symbolic reconciliation for anti-terroristic prevention.

KEYWORDS: terrorism; suicide terrorism; sacred values; inter-group dynamics; symbolic reconciliation

ABSTRAKT

Terroryzm współczesny jest jednym z najpoważniejszych problemów. Polska w mniejszym stopniu musi koncentrować się na tym zagrożeniu niż np. Wielka Brytania, Francja czy Niemcy. W świetle ostatnich wezwań do globalnego walczącego dżihadu czy okresowo pojawiających się zamachów terrorystycznych: we Francji, Danii czy innych państwach, ryzyko zamachu nie jest wykluczone.

Wydaje się, że istnieje wiele różnych interpretacji i diagnoz terroryzmu, a zbyt mało praktycznych rozwiązań i sposobów przeciwdziałania temu problemowi. Liczne teorie okazują się po prostu nieskuteczne. Artykuł przedstawia wybrane elementy konstytutywne dla współczesnego terroryzmu, szczególnie samobójczego, jak również pewne możliwe rozwiązania mogące służyć w zapobieganiu wybranym, wymienionym w tekście czynnikom sprzyjającym rozwojowi terroryzmu. Tekst odwołuje się do propozycji rozwijanej przez Scotta Atrana, który szczególnie podkreśla rolę „wartości świętych” w rozwoju terroryzmu samobójczego, jak i rolę „symbolicznego pojednania” w zapobieganiu terroryzmowi.

SŁOWA KLUCZOWE: Terroryzm; terroryzm samobójczy; wartości święte; dynamika wewnątrzgrupowa; symboliczne pojednanie.

WSTĘP

Sam Harris zaczyna swój *Koniec wiary* od opisu samobójczego zamachu terrorystycznego w autobusie dokonanego przez młodego mężczyznę. Zauważa, że jego czyn nie dostarcza informacji na temat podstawowych kontekstów jego życia takich, jak edukacja i wykształcenie, poziom inteligencji czy status materialny. Harris spostrzega, że pierwszym skojarzeniem pojawiającym się w reakcji na informację o zamachu jest odniesienie do praktykowanej przez zamachowca religii¹. W przypadku incydentu w Edynburgu w grudniu 2014, kiedy śmieciarka śmiertelnie potrąciła kilka osób, Policja oświadczyła, że wypadek ten nie ma związku z odniesieniami do religii, jakby uprzedzając potoczne podejrzenia o kolejny zamach samobójczy odniesiony do religii.

Niniejszy artykuł nie służy rekonstrukcji ani tym bardziej wyczerpującej analizie genezy, jak i sposobu zapobiegania terroryzmowi. Koncentruje się na wybranych elementach współczesnego terroryzmu w paradygmacie

1 S. Harris, *The End of Faith*, New York London 2005, s. 12

rozwijanym przez Scotta Atrana, którego stanowisko wydaje się istotne z dwóch powodów. Po pierwsze, Atran przeprowadza osobiste rozmowy z terrorystami, jak i z mieszkańcami tych regionów, z których wywodzili się i nadal wywodzą się terroryści. Po drugie, Atran podkreśla rolę odgrywaną przez kontekst ideowy i sferę wartości, które zakorzenione są w pewnych odniesieniach do religii. Nie postuluje zderzenia ani walki cywilizacji, zauważa natomiast silną przyczynową rolę odgrywaną przez określone rozumienie świętości, wartości, moralności czy religijności. Tekst przywołuje analizowane przez Atrana konteksty i podkreśla znaczenie komponentów kulturowego i aksjologicznego, szczególnie powiązanych z odniesieniami do religii, tak w genezie, jak i w zapobieganiu terroryzmowi².

Współczesny terroryzm, szczególnie samobójczy, kojarzony jest z odniesieniami do religii. Terrorystyczne wykorzystanie religii nie jest zjawiskiem nowym. Znane są europejskie krucjaty, zabijanie heretyków i wojny religijne. Wydaje się, że motywacja terrorystów odwołujących się do islamu jest inna od tej przyświecającej Europejczykom w przeszłości. Z perspektywy historycznej Europejczycy są prekursorami współczesnego terroryzmu inspirowanego religijnie, który jest zjawiskiem obcym islamowi. Pierwowzorem jest Inkwizycja, ściganie heretyków, dążenie do dominacji władzy religijnej nad świecką³. To odniesienie religii do polityki i przemocy, tak oczywiste w tradycji judeochrześcijańskiej, nigdy nie było cechą islamu. Mimo braku tych powiązań na poziomie oficjalnej strategii i innego rozumienia relacji między religią a państwem i społeczeństwem, inspiracja religijna współczesnych terrorystów-samobójców nie ulega wątpliwości. Komponent religijny stanowi element „wartości świętych” i jest, zdaniem Atrana, jednym z dwóch filarów współczesnego terroryzmu. Drugim jest rola odgrywana przez małe grupy o charakterze rodzinnym („family-like group”)⁴. Zgodnie z tą diagnozą, zapobieganie terroryzmowi powinno uwzględniać te dwa elementy. Jeżeli decydująca jest dynamika małych grup, należy koncentrować się na czynnikach edukacyjnych i kulturowych, aby mali chłopcy nie marzyli o uderzeniu samolotem w Biały Dom

2 S. Atran, *Talking to the Enemy. Faith, Brotherhood, and the (UN) Masking of Terrorists*, New York: HarperCollins Publishers 2010; S. Atran, *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, *The Washington Quarterly*, Spring 2006, 29:2.

3 S. Atran, *Genesis of Suicide Terrorism*, *Science*, 7 March 2003 Vol 299, s. 1535.

4 S. Atran, H. Sheikh, A. Gómez, *For Cause and Comrade: Devoted Actors and Willingness to Fight*, *Cliodynamics*, 2014, s. 42.

i staniu się jak Osama ibn Laden⁵. W przypadku rekrutów wywodzących się z obywateli państw zachodnich istotne wydają się dwa czynniki: popularyzowanie treści nawołujących do walczącego dżihadu w Internecie oraz agitacja imamów, kaznodziei, liderów w meczetach, szczególnie w Wielkiej Brytanii. Przykładem może być Anjem Choudary, prawdopodobnie inspirowany w przeszłości przez Omara Bakri Muhammada. Choudary domaga się ustanowienia szariatów jako publicznego prawodawstwa brytyjskiego, usprawiedliwia dżihad i ataki w Paryżu ze stycznia 2015 roku:

Każdy muzułmanin ma obowiązek bronić honoru proroka. Za obrazę Mahometa grozi kara śmierci. Muzułmanie walczą przeciwko niesprawiedliwości i prześladowaniu. Ta wojna musiała w końcu trafić na wasze terytorium. Jak mówił szejik Osama bin Laden: dlaczego domy zawsze walą się na nasze głowy, niech spadną i na wasze⁶?

Mimo że w większości spośród 700 londyńskich meczetów nie można usłyszeć wezwań do walczącego dżihadu, być może w niektórych z nich głoszone są treści podzielane przez Choudary'ego⁷. Równoległe ze sprzeciwem wobec terroryzmu większości świata muzułmańskiego – polityków, liderów religijnych i obywateli – utrzymuje się stałe poparcie dla działalności terrorystycznej, które w pierwszej kolejności cechuje zwolenników ISIS i Al Kaidy, ale i niezinstytucjonalizowanych, zradykalizowanych muzułmanów⁸.

Terroryzm opiera się na małych, zdecentralizowanych grupach o głębokich więzach i wspólnej wierze, które są odporne na instytucjonalne, zakrojone na szeroką skalę militarne formy walki z terroryzmem. Scott Atran proponuje trzy środki walki z tym rodzajem terroryzmu: modyfikowanie motywacji potencjalnych rekrutów, zakłócanie działalności organizacji sponsorujących i osłabianie wsparcia społecznego⁹. Kluczem do zrozumienia terroryzmu nie jest indywidualna psychologia jednostek, ale dynamika wewnątrzgrupowa, która może istotnie modyfikować i kształtować zachowania i wzorce zwykłych osób, bo takimi pierwotnie byli niewy-

5 S. Atran, R. Axelrod, R. Davis, *Political Violence Report March 2007, Terror networks and sacred values*, s. 2, 4.

6 <http://www.tvn24.pl/anjem-choudary-ta-wojna-musiala-w-koncu-traffic-na-wasze-terytorium,513222,s.html>

7 <http://fakty.tvn24.pl/ogladaj-online,60> [7 lutego 2015]

8 *Reakcje świata muzułmańskiego na zamach w Paryżu*, Notatka Biura Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa, 15 stycznia 2015, s. 2.

9 S. Atran, *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, *The Washington Quarterly*, Spring 2006, 29:2, s. 141.

różniający się z otoczenia terroryści¹⁰. Dynamika małych grup jest kształtowana szczególnie przez motywację religijną i wartości moralne, które znoszą uzasadnienie racjonalne¹¹.

Spalenie pilota jordańskiego przez ISIS 3 stycznia 2015 roku spowodowało powszechną niechęć i pragnienie zemsty wśród mieszkańców Jordanii, a być może także innych krajów muzułmańskich. Reakcja ta może mieć istotne znaczenie dla walki z terroryzmem, ponieważ dotychczas odnotowywano wsparcie znacznej części społeczności państw muzułmańskich dla aktów terrorystycznych, także ataków samobójczych. Spośród 1 miliarda 300 milionów muzułmanów 7% uznało ataki terrorystyczne 11 września 2001 za całkowicie usprawiedliwione¹². Większość Palestyńczyków ceni Amerykańską i Izraelską kulturę, a zarazem 75% z nich popiera ataki samobójcze¹³.

Być może wydarzenie to spowoduje zmianę przekonań i zminimalizuje wsparcie społeczne dla terroryzmu. Jeżeli przyznamy słuszność poglądom Atrana i uznamy istotne znaczenie wspomnianych elementów kulturowych, aksjologicznych i religijnych w rozwoju terroryzmu, to być może pewnych działań o charakterze symbolicznym należałoby wymagać również od Zachodu. Jedną z takich strategii jest ustępstwo symboliczne i przeproszenie, skuteczne i być może nieuniknione w przypadku konfliktów angażujących wartości święte¹⁴. Strategia ta została zrealizowana m. in. w przypadku Izraela i Palestyny czy Izraela i Niemiec¹⁵. Jeżeli terroryści związani z ISIS kierują się wartościami świętymi, to prawdopodobnie dążą także do zwycięstwa moralnego, nie tylko fizycznego. W perspektywie wzrastającej liczby imigrantów w Europie, szczególnie wyznania muzułmańskiego, symboliczne gesty mogą okazać się istotne. Były biskup Oxfordu lord Harries of Pentregarth zaproponował, aby przy kolejnej koronacji odczytano fragmenty Koranu¹⁶. Takie odniesienie symboliczne może być ważne dla kultur opartych na pojęciu honoru odwołującego się

10 Ibidem, s. 141.

11 Ibidem, s. 144.

12 S. Atran, *The Romance of terror*, The Guardian, Monday 19 July 2010.

13 S. Atran, *Mishandling Suicide Terrorism*, The Washington Quarterly, 27:3, Summer 2004., s. 73-74.

14 S. Atran, R. Axelrod, R. Davis, *Sacred Barriers to Conflict Resolution*, Science, 24 August 2007, Vol 317, s. 1039-1040.

15 Ibidem.

16 <http://www.bbc.co.uk/programmes/b04pvk1c> [30 listopada 2014].

do zbiorowej oceny szacunku, w przeciwieństwie do zachodniej kultury godności opartej na indywidualnym rozumieniu szacunku¹⁷. Praktyczną konsekwencją różnic między tymi dwoma podejściami kulturowymi jest stosunek do wyśmiewania się z religii. W notatce BBN wskazuje się na negatywną ocenę zjawiska wyśmiewania się z islamu i przywołuje się m. in. „Financial Times”, który wyśmiewanie to uznał za przejaw braku zdrowego rozsądku. Po zamachu w Paryżu „Charlie Hebdo” w kolejnym numerze opublikowało karykatury, które zostały negatywnie odebrane w świecie muzułmańskim¹⁸. Uwagi te wskazują na kulturowy i aksjologiczny komponent terroryzmu, który może implikować takie cechy, uczucia i wartości, jak poczucie honoru, dumy i godności, tradycji czy poczucie misji do obrony religii.

IMIGRACJA

Większość dżihadystów żyje w diasporach poza krajem pochodzenia i raczej nie przejmuje się ryzykiem odwetu na populacji rodzimej, nie ma także edukacji religijnej. Radykalizują się zazwyczaj w ramach „ponownych narodzin” dla dżihadu¹⁹. Ten „krajowy”, „rodzimy” terroryzm, który dotyczy przede wszystkim drugiego i trzeciego pokolenia imigrantów oraz nawróconych na Islam wydaje się największym zagrożeniem²⁰.

Alex Wilner i Claire-Jehanne Dubouloz, inaczej niż Atran, podkreślają wagę jednostkowych skłonności do terroryzmu²¹. Wstępnym warunkiem rozwoju terroryzmu jest proces radykalizacji, który wpaja przekonania usprawiedliwiające zabijanie ludzi²². Dlatego najważniejsze jest rozwinięcie poczucia jedności z nową ojczyzną, aby uniemożliwić zabijanie takich samych obywateli, jak potencjalny terrorysta²³. Z drugiej strony, wielu ter-

17 L. Severance et al., *The psychological structure of aggression across cultures*, Journal of Organizational Behavior, 34 2013, s. 840.

18 *Reakcje świata muzułmańskiego na zamach w Paryżu*, Notatka Biura Bezpieczeństwa Narodowego, s. 4.

19 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 40.

20 A. Wilner, C.-J. Dubouloz, *Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization*, Canadian Political Science Association Conference (University of Ottawa, Canada, May 2009), s. 1-4.

21 Ibidem, s. 7.

22 Ibidem, s. 8.

23 Ibidem, s. 10.

rorystów wydawało się dobrze zasymilowanymi obywatelami. Być może w ich przypadku asymilacja była powierzchowna, nie dotyczyła wartości, które mogły być kształtowane przez tradycyjne przekonania religijne. Być może człowiek ma różne tożsamości, z których poszczególne dominuje w różnych kontekstach i pod wpływem różnych bodźców²⁴.

Niezależnie od natury religii wielu terrorystów uważa się za prawdziwych muzułmanów, podkreśla działanie w imię Boga, szczególnie w celu oczyszczenia ich terytoriów z niewiernych oraz tych, którzy obrazili Allaha. Tę samą religię podziela jeszcze więcej wyznawców niezaangażowanych w terroryzm, którzy za pomocą religii terroryzm potępiają²⁵. Religia często staje się czynnikiem konsolidującym grupy i podtrzymującym tożsamość. Jest to naturalne również wśród imigrantów muzułmańskich. Wydaje się, że na tym poziomie kluczowe znaczenie odgrywałoby przedstawianie religii jako fenomenu potępiającego terroryzm i przemoc, aby dla religijnych osób, które poważnie traktują religię, religia wyznaczała pro-obywatelskie i moralnie dobre normy i cele, a nie wzorce negatywne.

DYNAMIKA WEWNĄTRZGRUPOWA

W procesie werbowania do dżihadu 70% efektywności stanowią więzi przyjacielskie, 20% więzi rodzinne, a 10% więzi szkolne. Preferowana wielkość grup wzorowanych na więziach braterskich to 8 osób, a powiązania z innymi grupami są raczej minimalne²⁶. Cechuje je bliskość, zaufanie, przyjaźń, gotowość do wzajemnych poświęceń. Z tej perspektywy popularna teoria o męczeństwie dla dziewic nie tylko nie spełniałaby funkcji motywacyjnej, ale nie jest prawdziwa, bo np. wśród rekrutów w Palestynie liderzy Hamasu i PIJ odrzucają kandydatów o takiej motywacji jako niegodnych poświęcenia²⁷.

Znaczenie dynamiki wewnątrzgrupowej ilustruje właściwy Pasztunom szacunek dla gościa. Zapewne ta strukturalna, właściwa tej grupie wartość udaremniała starania USA o ujawnienie pobytu ibn Ladena mimo obiecanej wysokiej nagrody pieniężnej²⁸. Głównym zagrożeniem terro-

24 Ibidem, s. 11.

25 Ibidem, s. 12-14.

26 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 41.

27 Ibidem

28 S. Atran, *A Question of Honour: Why the Taliban Fight and What to Do About It*, *Asian Journal of Social Science* 38 (2010), s. 350.

rystycznym są młodzi ludzie inspirowani Osamą ibn Ladenem czy jego legendą, którzy żyją w poszczególnych państwach, które mogą uczynić celem swoich ataków²⁹. Źródła inspiracji i skłonności do tego terroryzmu nie tkwią w indywidualnych predyspozycjach, ale elementach strukturalnych. Świadczy o tym m. in. zróżnicowanie kulturowe sposobów rozumienia i interpretowania agresji. To samo wydarzenie może powodować, bądź nie, agresję w różnych kontekstach kulturowych. Istotnym elementem jest poczucie samo-wartości i sposób interpretacji zachowań, które mogą temu poczuciu zagrażać³⁰.

Podobną rolę odgrywa pojęcie honoru i własnej reputacji, które jest szczególnie istotne w kulturach kolektywistycznych, w których ważniejsza od jednostki jest cała społeczność i wzajemne powiązania między członkami grupy, szczególnie w kontekście zdobywania pożywienia i utrzymania przy życiu. Inaczej funkcjonuje zachodnia kultura godności. W tym modelu najważniejsza jest indywidualna samoocena jednostki, a nie czynniki zewnętrzne, które nie mogą naruszyć jej godności, obrazić, ośmieszyć, itp.³¹. Możemy odnieść się do spotykanego w świecie islamskim oburzenia powodowanego przez różne satyryczne i karykaturalne przedstawienia islamu. W ramach reakcji spotykamy nawet zamachy terrorystyczne. Analogiczne przejawy wyśmiewania czy obrażania (zależy od interpretacji i perspektywy) chrześcijaństwa, nawet przez tę samą gazetę „Charlie Hebdo” nie powodują analogicznych reakcji wśród chrześcijan. Zapewne jedną z przyczyn jest różnica we wzorach zachowań między kulturą honoru a kulturą godności. Utrata godności nie jest równa utracie honoru, a kultura godności nie jest uzależniona od obserwacji, przekonań, ocen i zachowań innych, jak w przypadku kultury honoru. Badania porównawcze pokazują, że potencjalnie uniwersalne zachowania agresywne są różnie odbierane w różnych kulturach³².

Na tym poziomie najskuteczniejsze zapobieganie terroryzmowi może polegać na unikaniu sytuacji prowokujących, które mogą zostać negatywnie odebrane przez przedstawicieli kultury honoru. Jeżeli wiemy, jak reagują niektórzy wyznawcy Islamu na wyśmiewanie i krytykowanie ich

29 Ibidem, s. 356.

30 L. Severance et al., *The psychological structure of aggression across cultures*, Journal of Organizational Behavior, 34 2013, s. 836, 839.

31 Ibidem, s. 840.

32 Ibidem, s. 841, 858.

religii, może lepiej unikać kolejnych sytuacji godzących w specyfikę kulturową. W tym kontekście Zachód sam może zrewidować swoje zachowania, chociaż naturalnym problemem jest obrona wartości wolności słowa i prawa do satyry³³.

POLITYKA

95% zamachów samobójczych w latach 1980-2003 nie miało motywacji religijnej i ideologicznej, ale strategiczną politycznie, przede wszystkim ukierunkowaną na skłonienie rządów demokratycznych do wycofania wojsk z zajmowanych terenów³⁴. W przypadku Iraku, w którym liczba zamachów drastycznie wzrosła od momentu interwencji USA i sojuszników, śmierć Saddama Husajna nie tylko nie osłabiła dżihadystów, ale umocniła ich przez usunięcie „świeckiego tyra”³⁵. Tego wyjaśnienia politycznego nie podzielają Wilner i Dubouloz. Ich zdaniem polityka zagraniczna Zachodu nie jest przyczyną terroryzmu. Zamach 9/11 odbył się przed inwazją na Irak i Afganistan; państwa krytykujące USA bądź nie biorące udziału w inwazji stały się celem ataków, podczas gdy te, które uczestniczą w koalicji, są od nich wolne. Szczególnym przykładem jest Hiszpania w 2004, której wycofanie wojsk i zmiana polityczna krytyczna wobec wojny nie uchroniły przed kolejnymi zamachami³⁶.

Zamachy 11/9 w USA doprowadziły do pewnej zmiany prawnej, która jednocześnie oznaczała zmianę w tradycji zachodniej opartej na wolności i prawie jednostki. Taką modyfikację przyniósł w pewnym sensie „Patriot Act” z 26 października 2001 roku. W Europie nie ma prawnego odpowiednika tej ustawy. Być może jest to jedna z przyczyn, dla których terroryści co pewien czas podejmują kolejne próby, których celem mogłoby być zmodyfikowanie kultury wolności właściwej Europie, a zarazem jej osmieszenie poprzez wykazanie jej krótkotrwałości. Jeżeli terroryści, jak sugeruje Atran, odwołują się do wartości świętych i za jedną z nich uznają

33 *Science and satire*, Nature, Nature 517, 243, 15 January 2015.

34 S. Atran, *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, The Washington Quarterly, Spring 2006, 29:2, s. 129.

35 S. Atran, *Trends in Suicide Terrorism: Sense and Nonsense*, Presented to World Federation of Scientists Permanent Monitoring Panel on terrorism, Erice, Sicily, August 2004, s. 4.

36 A. Wilner, C.-J. Dubouloz, *Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization*, Canadian Political Science Association Conference (University of Ottawa, Canada, May 2009), s. 16-17.

Szariat, cenią także religię i jej prawodawstwo, naturalnym przedmiotem ataku są te kultury, które są opozycyjne wobec tych wartości.

Jeżeli jedna z definicji terroryzmu zakłada moment wymuszania i wpływania na decyzje danego państwa przez podmiot dokonujący aktu terrorystycznego³⁷, to dążenie do zmiany prawodawstwa odchodzącego od tendencji liberalnych jest możliwym wyjaśnieniem zintensyfikowanych działań terrorystycznych w Europie. Tym bardziej, że jest to jeden z najważniejszych celów zamachów samobójczych³⁸. Również odniesienie do religii może być użyteczne na tym poziomie walki z terroryzmem. Jeżeli religia zostanie przedstawiona jako ucząca szacunku i broniąca godności każdego człowieka, to niechęć wobec prawodawstwa i kultury Zachodu nie spowoduje reakcji w postaci terroryzmu.

RELIGIA

Zdaniem dżihadystów, większość krajów muzułmańskich, poza rządowym przez Talibów Afganistanem, odeszła od prawdziwego Islamu i jedynie walczący dżihad może ich nawrócić. Większość zamachów samobójczych jest inspirowana przez globalny dżihad, który podkreśla zepsucie i wypalenie kultury Zachodu wspierającej niektóre państwa muzułmańskie³⁹. W latach 2000-2003 70% z około 300 ataków samobójczych miało motywację religijną⁴⁰. Kolektywistyczny charakter społeczności, z których pochodzą terroryści, wyklucza poczucie rozpacz czy frustracji jako przyczyny zamachów. Etniczne grupy religijne dostarczają mocniejszej motywacji do zamachu niż same grupy etniczne bez komponentu religijnego⁴¹.

W kulturze zachodniej pojęcie kary nadprzyrodzonej w życiu przyszłym jest często interpretowane jako czynnik powstrzymujący odstępstwo od prawa⁴². Wynika to z typowego dla religii komponentu moralnego i etycznego, któremu przypisuje się funkcje prokooperacyjne i prospołecz-

37 S. Atran, *Genesis of Suicide Terrorism*, Science, 7 March 2003 Vol 299, s. 1534.

38 Ibidem.

39 S. Atran, *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, s. 132, 139.

40 S. Atran, *Trends in Suicide Terrorism: Sense and Nonsense*, Presented to World Federation of Scientists Permanent Monitoring Panel on terrorism, Erice, Sicily, August 2004, s. 1-2.

41 Ibidem, s. 7.

42 V. Topalli, T. Brezina, M. Bernhardt, *With God on my side: The paradoxical relationship between religious belief and criminality among hardcore street offenders*, Theoretical Criminology 17(1) 2012, s. 50.

ne⁴³. Terroryzm samobójczy akcentuje element nadprzyrodzonej nagrody, a wola i wszechmoc Boga nie tylko nie powstrzymuje złego czynu, ale wspiera go. Tym samym dokonuje się specyficzne odwrócenie tej relacji. W przypadku pewnych osób ryzyko śmierci nie powstrzymuje ich przed popełnieniem złego czynu mimo tego, że grozi im kara śmierci bądź poniesienie śmierci wskutek czy w trakcie przestępstwa. W przypadku terrorystów samobójców poniesienie śmierci jest nieodzowne. W przypadku przestępców kryminalnych – nie terrorystów – sugeruje się, że mają niewiele do stracenia i kierują się krótkoterminową nagrodą (potencjalnym zyskiem). W przypadku zamachowców motywacja ta nie działa, ponieważ wymaga się od nich poświęcenia i miejsce ewentualnej nagrody materialnej zastępuje idea, wartość święta.

Religia skuteczniej powstrzymuje przed zachowaniami złymi w społecznościach o wysokim stopniu religijności, podzielającym wspólne wartości i idee. W przypadku religijnych odniesień terroryzmu na poziomie strukturalnym (liderów terrorystycznych) wydaje się, że wymagana jest manipulacja i instrumentalizacja religii, która jest wykorzystywana jako broń przeciw dominującym społecznie wartościom i tendencjom. Motywowanie przemocy dokonuje się także przez odniesienie do innych elementów religijnych i ich selektywne wykorzystanie. Na gruncie jednostkowym, niezależnie od organizacji terrorystycznych i przestępczych, jednostka subiektywnie modyfikuje przekonania religijne tak, aby uzasadniały jej cele, również te złe. Inną możliwością jest błędne bądź niepełne rozumienie treści religijnych, np. przekonanie o Bogu zawsze przebaczącym wszystkie złe czyny. Nie ulega wątpliwości, że religia funkcjonuje jako aktywny czynnik przy podejmowaniu decyzji o czynach złych, a nie jest tylko późniejszą formą racjonalizacji⁴⁴.

Mimo tych odniesień religijnych terroryzmu Atran uważa, że religia sama w sobie nie jest główną przyczyną i motywacją dla terroryzmu⁴⁵, jakkolwiek podkreśla, że ostatecznym celem globalnego dżihadu jest ustano-

43 A. Norenzayan, *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*, Princeton University Press 2013

44 V. Topalli, T. Brezina, M. Bernhardt, *With God on my side: The paradoxical relationship between religious belief and criminality among hardcore street offenders*, s. 51-54, 59-60, 62.

45 S. Atran, *Talking to the Enemy. Faith, Brotherhood, and the (UN) Masking of Terrorists*, New York: HarperCollins Publishers 2010, s. 425.

wienie sprawiedliwego świata wierzących⁴⁶. W tym przypadku rozstrzygająca jest jednostkowa interpretacja i modyfikacja przekonań religijnych, jak w przypadku Abu Muhammada Abubakra ibn Muhammada (Abubakr Shekau), lidera Boko Haram, który powiedział: „Uwielbiam zabijać wszystkich, których Bóg każe mi zabić. Tak samo bawi mnie zabijanie kurcząt czy baranów”⁴⁷. Jeżeli kulturowo i historycznie stało się możliwe powiązanie w pewnych kontekstach islamu z terroryzmem, tak samo możliwe musi być jego odczarowanie, jak udało się tego dokonać w przypadku chrześcijaństwa, które już raczej nie motywuje do zbrodni, jak dawniej. Kluczowe wydaje się podkreślanie pokojowego znaczenia religii.

WARTOŚCI ŚWIĘTE

Odniesienie do wartości świętych zakłada, że dana wartość jest absolutna i nienaruszalna⁴⁸. Wartości moralne i wartości święte powodują decyzje niezależnie od ryzyka biznesowego sukcesu, jak w polityce i ekonomii. W konsekwencji, tradycyjne polityczne i ekonomiczne metody rozwiązywania konfliktów są nieskuteczne w odniesieniu do konfliktu między wartościami⁴⁹. Niedoszłymi samobójcami kierowały wartości nieinstrumentalne, które nie odnosiły się do racjonalnego rachunku zysków i strat⁵⁰.

Połączenie postawy oddania z wartościami świętymi i poczuciem jedności grupowej zwiększa motywację do kosztownych poświęceń dla grupy⁵¹. Osoby uznające Shariat za wartość świętą i połączone w małe grupy na wzór rodzinny były skłonniejsze do kosztownych poświęceń, stosowania przemocy, poniesienia śmierci i wspierania walczącego dżihadu. Postawa oddania i poświęcenia wobec towarzyszy i idei jest bardziej skuteczną formą mobilizacji niż system nagrody i promocji. Istotnym elementem mobilizującym

46 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 2.

47 <http://www.tvn24.pl/abubakr-shekau-kim-jest-lider-boko-haram,513255,s.html> [8 lutego 2015].

48 S. Atran, R. Axelrod, R. Davis, *Sacred Barriers to Conflict Resolution*, Science, 24 August 2007, Vol 317, s. 1039.

49 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 8.

50 Ibidem, s. 9.

51 S. Atran, H. Sheikh, A. Gómez, *For Cause and Comrade: Devoted Actors and Willingness to Fight*. *Cliodynamics*, 2014, s. 42.

jest poczucie tożsamości i jedności z większą grupą⁵². Wydaje się, że pojęcie wartości świętej jest istotniejsze w kulturze honoru niż kulturze godności, o czym świadczą monolityczny charakter tych pierwszych i pluralistyczny, w pewnym sensie nihilistyczny, a na pewno konwencjonalny – poza wartościami konstytucyjnymi – charakter tych drugich.

MANIPULACJA

W procesie rekrutacji ważniejsze są intuicje moralne niż racjonalne kryteria oceny i przewidywania⁵³. Naturalnie, kryteria te nie mogą być racjonalne, bo racjonalność w ramach *Homo sapiens sapiens* to umiejętność przeżycia i zwiększanie szansy przeżywania. Odbieranie życia w tym sensie, jako antyewolucyjne, nie jest też racjonalne. Dlatego, mimo zsekularyzowanego kontekstu Zachodu ukierunkowanego na indywidualizm, należy odpowiednio uczyć moralności w terminach obywatelskich i pacyfistycznych. Liderzy terrorystyczni wykorzystują plastyczność, podatność i wrażliwość psychiki młodych ludzi, a religia jest bardzo skuteczna w tworzeniu i umacnianiu poczucia tożsamości i sfery wartości⁵⁴. Umożliwia terrorystom przełożenie ich politycznych celów na język „kosmicznej wojny”⁵⁵. Młodzi mężczyźni w trudnej sytuacji mogą znaleźć wsparcie w radykalnych ruchach religijnych odwołujących się do świętych wartości i poczucia braterskiej wspólnoty stanowiącej o tożsamości. Zdaniem Candace S. Alcorta, należy połączyć różne modele socjokulturowe w jedną, wspólną moralność. Religia, która doskonale może uzasadniać terroryzm, jest także świetnym narzędziem do zwalczania go⁵⁶. Uważam, że dotychczas najlepiej zrobił to Jan Paweł II, który w skali globalnej podkreślał jedność wszystkich religii i ich wspólny cel: pokój i obronę godności każdego człowieka⁵⁷.

Tego typu aktywność, oczywiście odpowiednio zaaplikowana na potrzeby różnych społeczności, wydaje się najistotniejsza. Działania antyter-

52 Ibidem, s. 49-50, 52-53.

53 S. Atran, „*Band of brothers*”: *civil society and the making of a terrorist*, The International Journal of Not-for-Profit Law, Vol 10, Issue 4, August 2008.

54 C. S. Alcorta, *Biology, culture, and religiously motivated suicide terrorism: an evolutionary perspective*, Politics and Culture, 29 April 2010, Issue 1.

55 Ibidem. „Kosmiczna wojna” oznacza wprowadzenie terminologii angażującej odniesienie do woli Boga, nadprzyrodzonej nagrody i kary do konfliktów mających charakter polityczny, społeczny czy ekonomiczny.

56 Ibidem.

57 K. Szocik, *Idee filozoficzne Jana Pawła II*, wkrótce.

rorystyczne wobec zdecentralizowanego i rozproszonego świata terrorystów są nieskuteczne⁵⁸. A przyczyną nieskuteczności nie jest tylko fizyczne zdecentralizowanie i małe grupy, ale element inspirujący do walki, który dotyczy mentalności, a nie sfery materialnej.

Atran wskazuje na korelację między brakiem wolności obywatelskich i represyjnym aparatem władzy a terroryzmem oraz na istotne znaczenie motywacji religijnej również w tym kontekście. Decyzja o zamachu samobójczym może zostać przedstawiona rekrutom jako akt altruizmu wobec grupy⁵⁹. W ten sposób decyzja irracjonalna staje się racjonalna na poziomie metafizycznym, społecznym i biologicznym, jako decyzja służąca przetrwaniu i pomyślności grupy. Do wykreowania takiego przekonania potrzebna jest zazwyczaj intensywne indoktrynacja. Użyteczną cechą systemową służącą manipulacji jest m. in. obietnica religijnego, transcendentnego wsparcia i nagrody w walce ze złem. Kolejnym elementem jest uświadomienie rekrutom, że stan sytuacji kryzysowej, której rozwiązaniu mają służyć zamachy samobójcze ma charakter stały i będzie trwać tak długo, jak długo istnieć będą niewierni⁶⁰. Konkretny zamach, nawet tak wielki, jak 9/11 nie kończy wojny, która zostanie wygrana wraz ze śmiercią ostatniego niewiernego. Te cechy systemowe właściwe procesowi manipulowania i indoktrynacji nie mogłyby zostać zrealizowane bez wsparcia społeczności, które jest niezbędne dla funkcjonowania terroryzmu, rekrutowania i zdobywania informacji. Dlatego w tym kontekście odpowiedzialność ponoszą lokalne władze (zarówno w krajach muzułmańskich, jak i państwach zachodnich z diasporami imigrantów), które nie zapobiegły tym procesom przez brak odpowiedniej polityki społecznej i kulturowej. Polityka ta powinna spełniać dwa cele: uniemożliwiać aktywność liderom manipulującym młodymi osobami oraz stwarzać takie warunki społeczne i kulturowe, aby treści indoktrynowane nie były atrakcyjne. Życie musi być uznawane za wartość ważniejszą, bardziej atrakcyjną niż śmierć.

Długotrwała i intensywna indoktrynacja jest kluczowa, ale także inne elementy mogą ułatwiać to zadanie, jak np. kolektywistyczny charakter spo-

58 S. Atran, *Mishandling Suicide Terrorism*, *The Washington Quarterly*, 27:3, Summer 2004, s. 67.

59 Ibidem, s. 74, 77, 79.

60 Ibidem, s. 81-83.

łeczności⁶¹ czy połączenie ideologii z frustracją i żalem⁶². Nie są wymagane, o czym świadczy istnienie rekrutów spośród rdzennych obywateli państw zachodnich, którzy ulegli manipulacji. Ubóstwo i brak edukacji nie są czynnikami motywującymi do terroryzmu, ponieważ terrorysta, który nic nie traci, nie realizuje zamysłu poświęcenia się czy złożenia siebie w ofierze⁶³. Młodzi, religijni kandydaci na terrorystów-samobójców uważają swoje decyzje i przysze czyny za uświęcone wolą Boga, ale ich emocje zazwyczaj zostały zmanipulowane przez liderów i trenerów terroryzmu. Dlatego kluczowe znaczenie w zapobieganiu terroryzmowi ma pierwsza linia, to znaczy ograniczenie rekrutacji i zniechęcenie potencjalnych rekrutów. Wycofanie wojsk może zmniejszyć negatywne nastroje, ale, paradoksalnie, może zostać odczytane także jako zwycięstwo terroryzmu i motywować do intensyfikacji terroryzmu jako skutecznego środka politycznego⁶⁴.

JAK ZATRZYMAĆ TERRORYZM? PRZEPROSZENIE, USTĘPSTWO I WYCHOWANIE

Zdaniem Atrana konflikty o charakterze kulturowym, symbolicznym, aksjologicznym mogą zostać rozwiązane przez „symboliczne kompromisy”⁶⁵. Przekonanie to odzwierciedla istotę jego podejścia, która uznaje kluczowy charakter wartości specyficznie odnoszonych do religii. Ten globalny dżihad nie byłby jednak możliwy bez Internetu, dlatego Atran proponuje m. in. tworzenie „chat rooms” i alternatywnych sieci, ale i klubów sportowych. Postuluje, aby nie zastępować tradycyjnych wartości nowymi, ale proponować alternatywne możliwości interpretowania tych samych, podzielanych już wartości⁶⁶.

Ważnym elementem wydaje się organizowanie życia młodych ludzi, zarówno w państwach muzułmańskich, jak i diasporach w państwach za-

61 S. Atran, *Trends in Suicide Terrorism: Sense and Nonsense*, Presented to World Federation of Scientists Permanent Monitoring Panel on terrorism, Erice, Sicily, August 2004, s. 9-10.

62 S. Atran, *Genesis of Suicide Terrorism*, Science, 7 March 2003 Vol 299, s. 1538-1539; S. Atran, *Trends in Suicide Terrorism: Sense and Nonsense*, Presented to World Federation of Scientists Permanent Monitoring Panel on terrorism, Erice, Sicily, August 2004, s. 9-11.

63 S. Atran, *Genesis of Suicide Terrorism*, Science, 7 March 2003 Vol 299, s. 1536.

64 Ibidem, s. 1537-1538.

65 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 14.

66 Ibidem, s. 20-21.

chodnich, i rozwijanie świadomości wspólnoty: globalnej (cała ludzkość), a przynajmniej lokalnej (dobro mojego miasta, regionu, państwa).

Elementem spajającym wymieniane przez Atrana elementy i konteksty terroryzmu jest odniesienie do religii. Nie tyle sama religia, która zostaje poddana manipulacji i upolitycznieniu, ale sposób jej interpretacji. Wydaje się, że religia jest narzędziem propagowania treści korzystnych dla liderów terrorystycznych. Religia posiada potencjał moralny, który może kształtować zachowania⁶⁷. Swoją siłę czerpie m. in. z kontekstu wsparcia grupowego⁶⁸. Atran sugeruje, aby modyfikować motywację potencjalnych rekrutów⁶⁹ i sugerować alternatywną interpretację islamu przy poszanowaniu wartości tradycyjnych⁷⁰. Przykładem wykorzystania religii jako narzędzia pedagogicznego służącego promowaniu pokoju była zainicjowana przez Jana Pawła II praktyka wspólnych spotkań modlitewnych przedstawicieli różnych religii. Papież Franciszek powrócił do tej praktyki, odwiedzając m. in. meczet w Turcji w listopadzie 2014 roku⁷¹. 17 listopada 2014 w waszyngtońskiej Katedrze Narodowej zorganizowano wspólne spotkanie modlitewne Chrześcijan i Muzułmanów. Chwilowe zakłócenie go przez wykrzykującą antyekumeniczne treści chrześcijańską kobietę ujawnia istnienie pewnej niezgody czy braku akceptacji, a przynajmniej zrozumienia dla takich promujących pojednanie międzyreligijne działań⁷².

Religia może okazać się istotnym elementem kulturowym w polityce antyterrorystycznej w diasporach imigrantów w państwach zachodnich,

67 Ch. G. Ellison, J. D. Boardman, D. R. Williams, J. J. Jackson, *Religious Involvement, Stress, and Mental Health: Findings from the 1995 Detroit Area Study*, Social Forces, September 2001, 80(1), s. 218.

68 J. Levin, *Religion and Mental Health: Theory and Research*, International Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 2010, DOI: 10.1002/aps.

69 S. Atran, *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, The Washington Quarterly, Spring 2006, 29:2, s. 141.

70 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 21.

71 *Pope Francis prays alongside Grand Mufti in Istanbul's Blue Mosque*, http://www.theguardian.com/world/2014/nov/29/pope-francis-turkey-pray-blue-mosque-islam-cooperation?CMP=share_btn_fb [30 listopada 2014].

72 *Washington Cathedral's first Muslim prayer service interrupted by heckler*, The Washington Post, <http://www.washingtonpost.com/local/2014/11/14/40c49d06-6c41-11e4-a31c-77759fc1eacc_story.html> [15 listopada 2014].

którzy mogą czuć się izolowani i “ponownie rodzą się” dla dżihadu⁷³. U podstaw tych zachowań znajdują się prawdopodobnie poczucia alienacji, izolacji, a w konsekwencji frustracji i wrogości wobec otaczającej społeczności⁷⁴. Religia staje się fenomenem spełniającym funkcje psycho-terapeutyczne, które mogą zostać ukierunkowane bądź ku rozwijaniu postaw pro-obywatelskich i demokratycznych, bądź ku rozwijaniu wrogości kulminującej w aktach terrorystycznych. Atran uznaje za jedną z przyczyn rozwoju terroryzmu warunki życia imigrantów muzułmańskich, nie tylko materialne, ale i kulturowe i psychologiczne. Za istotną strategię uznaje dostarczanie nowych wzorców szczególnie młodym mężczyznom, którzy znajdują się w przełomowych momentach życia, w trakcie istotnych przemian, poszukujących swojego miejsca w świecie. Atran za przykład skutecznej polityki kulturowej zastosowanej w USA wobec imigrantów uznaje tworzenie „the Boy Scouts” i szkolnych drużyn piłkarskich, które, w jego opinii, skanalizowały energię i aktywność imigrantów w USA⁷⁵.

Zdaniem Atrana, strategiczne znaczenie w walce z terroryzmem posiada pozbawienie go wsparcia społecznego, które zapewniają mu szkoły i organizacje charytatywne, często lepiej wypełniające zadania społeczne, medyczne, ekonomiczne, niż organizacje rządowe. Dlatego należy wspierać te społeczeństwa w zaspokajaniu tych podstawowych potrzeb i zadań społecznych. W pewnym sensie wojska koalicji realizowały te zadania poprzez budowanie infrastruktury. Sama jednak obecność wojsk i poprzedzającej je inwazji mogła spowodować niedocenianie tej pomocy. Zachód powinien zintensyfikować działania o charakterze charytatywnym i bezinteresownie pomagać uboższym państwom, w ten sposób pokazując swoje lepsze oblicze. Jest psychologicznie niemożliwe, aby widok żołnierza z karabinem ocieplął wizerunek Zachodu. Jednocześnie przekonanie o skuteczności operacji wojskowych wskazuje na niedocenianie roli odgrywanej przez odniesienia religijne i sferę wartości⁷⁶.

73 S. Atran, *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006, s. 40; S. Atran, *Trends in Suicide Terrorism: Sense and Nonsense*, Presented to World Federation of Scientists Permanent Monitoring Panel on terrorism, Erice, Sicily, August 2004, s. 8.

74 A. Wilner, C.-J. Dubouloz, *Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization*, Canadian Political Science Association Conference (University of Ottawa, Canada, May 2009), s. 9-10.

75 S. Atran, *The Romance of terror*, The Guardian, Monday 19 July 2010.

76 Atran, *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, The Washington Quarterly, Spring 2006, 29:2, s. 143-144.

W przypadku ograniczenia ryzyka rekrutacji mieszkańców państw zachodnich, należy uwagę skoncentrować na dwóch elementach: Internecie i meczetach. W przypadku Internetu priorytetem jest uniemożliwienie rozprzestrzeniania treści związanych z globalnym dżihadem, które istotnie motywują potencjalnych rekrutów. Wielu spośród ochotników-obywateli państw zachodnich uległo treściom zamieszczonym w Internecie. Po drugie, odpowiednim rozwiązaniem wydaje się monitorowanie treści przekazywanych w meczetach. Jeżeli, zgodnie z badaniami Atrana, religia jest wykorzystywana jako skuteczne narzędzie propagowania nienawiści i wrogości kształtujących postawy sprzyjające terroryzmowi, oczywistym i nieuniknionym działaniem wydaje się konieczność uzyskania dostępu do treści głoszonych w meczetach, szczególnie ze względu na wspomnianą rolę psychoterapeutyczną i społeczną, którą odgrywają w życiu imigrantów nieidentyfikujących się z państwami europejskimi.

KONKLUZJE

Przedstawiona charakterystyka terroryzmu, szczególnie samobójczego, oraz sugerowanych sposobów powstrzymywania go nawiązuje do badań i koncepcji rozwijanych przez Scotta Atrana, wiodącego eksperta badań nad terroryzmem. Praktyczna aplikacja postulowanych rozwiązań nie jest już taka prosta. Wydaje się, że terroryzm rozwija się na trzech następujących płaszczyznach: w rodzimych krajach muzułmańskich, diasporach imigrantów na Zachodzie oraz jest propagowany za pomocą treści publikowanych w Internecie. Każda z tych sfer jest również istotna dla rekrutacji terrorystów i każda wymaga poważnych i intensywnych działań, także w Państwie aktualnie niedotkniętym problemem terroryzmu, jak Polska. Zaletą Polski jest aktualne bezpieczeństwo, które powinno motywować do intensywnych działań prewencyjnych, aby nie uczyć się na błędach tak, jak kraje dotknięte atakami.

W przypadku diaspor imigrantów być może nieunikniona okaże się pewnego rodzaju kontrola czy nadzór nad różnymi kontekstami życia społecznego i kulturowego, aby uniknąć sytuacji, w których dla pewnych osób treści terrorystyczne okażą się atrakcyjne. Prewencyjne działania powinny uniemożliwić uczynienie z tych treści ważnych czy motywujących społecznie czynników. Kontekst ten łączy się z odniesieniami do religii. Jeżeli jej ideologiczne wykorzystanie przez pewnych liderów na potrzeby ataków terrorystycznych okazuje się skuteczne, warto promować wszystkie dzia-

łania mające na celu podkreślanie pokojowego charakteru religii. W tym zakresie być może lokalne władze państw Zachodu powinny wesprzeć wspólnoty muzułmańskie i być może same zaproponować takie działania.

Kluczowym elementem w świetle zaproponowanej przez Atrana koncepcji wydaje się pojednanie i przeproszenie o charakterze symbolicznym. Sieć globalnego dżihadu odwołuje się do wartości świętych i w tym przypadku materialne, polityczne rozstrzygnięcia mogą okazać się nieuniknione. Istnieje ryzyko, że obok oficjalnych, politycznych rozstrzygnięć pozostaną poszczególne jednostki i małe grupy, które będą podzielać aksjologiczną, moralną i religijną motywację do działalności terrorystycznej. Element ideowy, symboliczny może okazać się w polityce antyterrorystycznej bardziej istotny od tradycyjnych rozwiązań politycznych.

BIBLIOGRAFIA

1. Alcorta C. S., *Biology, culture, and religiously motivated suicide terrorism: an evolutionary perspective*, Politics and Culture, 29 April 2010, Issue 1.
2. Atran S., *A Question of Honour: Why the Taliban Fight and What to Do About It*, Asian Journal of Social Science 38 (2010).
3. Atran S., „*Band of brothers*”: *civil society and the making of a terrorist*, The International Journal of Not-for-Profit Law, Vol 10, Issue 4, August 2008.
4. Atran S., *Genesis of Suicide Terrorism*, Science, 7 March 2003, Vol 299.
5. Atran S., *Global Network Terrorism*, NSC briefing, White House, Washington DC, April 28, 2006.
6. Atran S., *Mishandling Suicide Terrorism*, The Washington Quarterly, 27:3, Summer 2004.
7. Atran S., *Talking to the Enemy. Faith, Brotherhood, and the (UN) Masking of Terrorists*, New York: HarperCollins Publishers 2010.
8. Atran S., *The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism*, The Washington Quarterly, Spring 2006, 29:2.
9. Atran S., *The Romance of terror*, The Guardian, Monday 19 July 2010.
10. Atran S., *Trends in Suicide Terrorism: Sense and Nonsense*, Presented to World Federation of Scientists Permanent Monitoring Panel on terrorism, Erice, Sicily, August 2004.

11. Atran S, Axelrod R., Davis R., *Political Violence Report March 2007, Terror networks and sacred values*
12. Atran S., Axelrod R., Davis R., *Sacred Barriers to Conflict Resolution*, Science, 24 August 2007, Vol 317.
13. Atran S., Sheikh H., Gómez A., *For Cause and Comrade: Devoted Actors and Willingness to Fight. Cliodynamics*, 2014.
14. Cassaniti J. L., Luhrmann T. M., *The Cultural Kindling of Spiritual Experiences*, Current Anthropology, Vol. 55, No. S10, The Anthropology of Christianity: Unity, Diversity, New Directions (December 2014).
15. Ellison Ch. G., Boardman J. D., Williams D. R., Jackson J. J., *Religious Involvement, Stress, and Mental Health: Findings from the 1995 Detroit Area Study*, Social Forces, September 2001, 80(1).
16. Harris S., *The End of Faith*, New York London 2005.
17. <http://fakty.tvn24.pl/ogladaj-online,60> [7 February 2015]; <http://www.tvn24.pl/anjem-choudary-ta-wojna-musiala-w-koncu-traffic-na-wasze-terytorium,513222,s.html> [8 February 2015].
18. <http://www.bbc.co.uk/programmes/b04pvk1c> [30 November 2014].
19. <http://www.tvn24.pl/abubakr-shekau-kim-jest-lider-boko-haram,513255,s.html> [8 February 2015].
20. Levin J., *Religion and Mental Health: Theory and Research*, International Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 2010, DOI: 10.1002/aps.
21. Mayblin M., *People like Us. Intimacy, Distance, and the Gender of Saints*, Current Anthropology, Vol. 55, No. S10, The Anthropology of Christianity: Unity, Diversity, New Directions (December 2014).
22. Norenzayan A., *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*, Princeton University Press 2013
23. *Pope Francis prays alongside Grand Mufti in Istanbul's Blue Mosque*, http://www.theguardian.com/world/2014/nov/29/pope-francis-turkey-pray-blue-mosque-islam-cooperation?CMP=share_btn_fb [30 November 2014].
24. *Reakcje świata muzułmańskiego na zamach w Paryżu*, Notatka Biura Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa, 15 January 2015.
25. Robbins J., *The Anthropology of Christianity: Unity, Diversity, New Directions: An Introduction to Supplement 10*, Current Anthropology, Vol. 55, No. S10, The Anthropology of Christianity: Unity, Diversity, New Directions (December 2014).

26. *Science and satire*, Nature, Nature 517, 243, 15 January 2015.
27. Severance L., et al., *The psychological structure of aggression across cultures*, Journal of Organizational Behavior, 34 2013.
28. Szocik K., *Idee filozoficzne Jana Pawła II*, wkrótce.
29. Szocik K., *Roots of self-domestication*, Science, 28 November 2014, Vol 346, Issue 6213.
30. *The Treaty on European Union*.
31. Tobena A., *Individual Factors in Suicide Terrorism*, Science, Vol 304, 2 April 2004.
32. Topalli V., Brezina T., Bernhardt M., *With God on my side: The paradoxical relationship between religious belief and criminality among hardcore street offenders*, Theoretical Criminology 17(1) 2012.
33. *Washington Cathedral's first Muslim prayer service interrupted by heckler*, The Washington Post, <http://www.washingtonpost.com/local/2014/11/14/40c49d06-6c41-11e4-a31c-77759fc1eacc_story.html> [15 November 2014].
34. Wilner A., Dubouloz C.-J., *Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization*, Canadian Political Science Association Conference (University of Ottawa, Canada, May 2009).

KONRAD SZOCIK - ur. w 1985 roku, doktor filozofii, adiunkt w Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, autor „Ateizmu filozoficznego” (Kraków: Nomos 2014). Zainteresowania naukowe: kognitywne nauki o religii, filozofia religii, etyka ewolucyjna, moralność w świetle ewolucji biologicznej.